

QOZOQ XONLIGINING PARCHALANISHI VA JUZLARNING TASHKIL TOPISHI

SH.Xamraqulova

SamDU Jahon tarixi kafedrasi dotsenti

Ergashyeva Kamola

II – bosqich magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qozoq xonligining tashkil topib rivojlanishi va Qozoq xonligi hududiga jung’orlarning bosqinchilik hujumlari haqida so’z boradi.

Shuningdek, Taukexonning vafotidan keyin Qozoq xonligi tarixida mustaqil uch Katta, O’rta, Kichik Juzning paydo bo’lishidagi tarixiy va hududiy sabablari yoritiladi.

Kalit so’z. Qozoq xonligi, Yesimxon, Jonibek Sulton, Botur xuntoyji, Salkam Jangirxon, Galdan Boshog’tu, Taukexon, Qozoq juzlari

Jonibekxon Yesimxonning to’ng’ich o’g’li bo’lib, 1628-1643-yillarda Qozoq xonligini boshqargan. Rus manbalarida u qozoq xoni Yesimning “aziz farzandi” sifatida tilga olinadi. Yesimxonning o’limidan so’ng Jonibek Yesimuliy yangi xon deb e’lon qilinadi. 1628-yilda Turkiston shahrida otasining taxtiga o’tirdi.

Mahmud ibn Valiyning yozishicha, Yesimxon o’zining to’ng’ich o’g’li Jonibek Sultonni “aziz bolam” deb atagan. 1611-yilda Yesimxon O’rta Osiyoda keng qamrovli istilolar qilishga muvaffaq bo’lgach, Jonibek Sultonni Sagarj viloyatiga hokim etib tayinlagan.

Jonibek sulton yosh bo’lishiga qaramay, Mavarounnahrda siyosiy vazaiyatga aralasha boshlagan. XVI asr oxiri – XVII asr boshlarida O’rta Osiyo hududida kuchini yo’qotgan Shayboniylar sulolasi o’rniga Ashtarxoniylar sulolasi hokimiyat tepasiga keldi. Sulton Jonibek kelajakdagi siyosiy va moddiy manfaatlarga umid qilib, Mavarounnahrda taxtiga da’vogarlardan biri Sulton Imomqulini qo’llab-quvvatladi. Imomquli taxtni olgach, qozoq sultonlarining qo’llab-quvvatlaganliklari uchun minnatdorchilik bildirgan holda, qozoqlarning Toshkent, Signoq, Suzoq va boshqa shaharlarga egalik qilishini tasdiqlagan.

Ba’zi ma’lumotlarga ko’ra, 1630-yillar boshida Jonibek Yesimuliy oyratlar bilan ko’p jang qilgan [1; 24]. Xon Jonibek Yesimuliy davrida Qozoq xonligining markaziy hukumati kuch resurslarining sezilarli darajada yetishmasligini boshdan kechirgan. Tursun vafot etganiga va Xon Haqnazar avlodlari tomonidan taxt uchun kurash to’xtaganiga qaramay, toshkentlik katagon urug’lari guruhi davlatga katta ta’sir o’tkaza boshlagan. Katagan urug’lari hokimlari o’zlarini qozoq xonining hokimiyatiga bo’ysinmaslikka harakat qila boshlagan. Bundan tashqari Samarqand va Andijon viloyatlarining qozoq hokimlari ham mustaqil siyosat yuritishga intila boshlagan.

Jonibekning asosiy vazifasi jungor va qalmoqlarga qarshilik ko'rsatishni tashkil etish edi. 1646-yilda Botur xuntayji qozoqlarga qarshi yangi yurish boshladi. Qozoqlar mag'lubiyatga uchradi, xon Jonibekning ukasi Sulton Sartak xotinlari va xizmatkorlari bilan birga asirga olindi. Asirga olingan qozoqlar bilan Xuntayji karvoniga Xoshutlar boshliqlaridan biri Taisha Kundelin xalqi hujum qilgani diqqatga sazovordir. Taisha Kundelin o'zining qarindoshi asir Sulton Sartakni qaytarib olishga harakat qildi. Biroq, pistirma muvaffaqiyatsiz tugadi va Taisha Kundelin 250 kishini yo'qotib, chekinishga majbur bo'ldi.

1643-yilda Jonibekxon vafot etgan. Xonlik taxtini Yesimxonning ikkinchi o'g'li Jangirxon egallagan[2; 103]. O'rbuloq jangidagi yorqin g'alabadan so'ng u o'zining kichik bo'yi va baquvvat gavdasi uchun xalqdan “Salkam Jangir” taxallusini oldi, bu “ta'sirchan, qudratli Jangir” degan ma'noni anglatadi[1; 25].

Salkam Jangirxon – atoqli davlat arbobi, buyuk sarkarda bo'lgan. Tarixchilarning ta'kidlashicha, Jangirda qat'iyat, matonat, matonat, fidoyilikka tayyorlik kabi fazilatlar ajralib turardi. Aynan shu fazilatlar uni otasining nomi bilan tenglashtirgan. Otasi Yesimxon singari Jangir ham jung'orning harbiy tahdididan xavotirda bo'lgan. Mo'g'ulistonda kuchli markazlashgan davlat barpo etgan Botur Xuntayjining (1635–1653) hokimiyat tepasiga kelganligi, bu xavotirni yanada kuchayishiga olib keldi.

Bu vaqtda Qozoq xonligida o'zaro nizolar bo'lib o'tdi. Sultonlarning o'z siyosiy ta'sirini kuchaytirishga urinishlari biylarning qattiq qarshiliklariga uchrab, ular ham o'z rolini oshirishga intila boshladi. Doimiy siyosiy kurash Jangirxonning hokimiyatining mustahkamlashga imkon bermagan.

1635-yilda jung'orlar bilan bo'lgan janglarning birida Jangir asirga olinadi. Tinchlik shartnomasi tuzilgandan so'ng, u Jung'or xonligi chegaralarini bundan buyon buzmaslik majburiyati bilan o'z vataniga qo'yib yuborildi. Asirlik uning siyosiy raqiblari va aholi orasidagi obro'sini bir muncha vaqt pasaytirgan.

Ko'pgina tarixiy hujjatlarda ko'rsatilishicha, Jangir Qashqar xonligi bilan diplomatik va ittifoqchilik aloqalarini davom ettirgan, bu esa otasi tomonidan asos solingan siyosiy an'analarning davomi bo'lgan. Jangirxonning o'g'li Appak Sulton 1638-1652-yillarda, ya'ni otasining tirikligida Mo'g'ul xoni Abdulloh huzuriga elchi bo'lib borgan. Uning o'g'li Tauke tashqi siyosatni amalga oshirishda faol rol o'ynadi. 1640-yilda Qashqar xonligi hukmdori saroyiga elchi sifatida kelgan. U Samarqanddagi o'zbek hukmdori Yalangto'sh Bahodir (1576-1656) bilan do'stona munosabatlarda bo'lgan.

1643-yilda Erdeni-Botur Tyan-Shanning janubiy va janubi-sharqiy tizmalaridagi bir qancha yerlarni egallab olganida, Jangirxon va uning qo'shinlari sezilarli ustunlikka qaramay, dushman qo'shinini kutib turishga qaror qilgan[3; 35]. Jang uchun Jangirxon Jung'or Olotog'idagi Or (O'rbuloq) daryosi yaqinidagi tog'li joyni tanladi, shuning

uchun jang Orbuloq deb atalgan. Jangovar taktika sifatida xandaq usuli tanlandi. Ushbu jang bo'lgan joyni sinchiklab o'rganib chiqqan tadqiqotchilar Jangirxon qozoq harbiy san'ati arsenalidan bir qancha murakkab taktikalarni qo'llaganligini, biroq shu bilan birga ko'chmanchilar orasida hali keng tarqalmagan dushman kuchlarini parchalash usullaridan foydalanganligini ta'kidlaydilar. Jangir jung'orlar bilan ochiq harbiy to'qnashuvdan qo'rqib, o'z otryadining bir qismini ikki tog' oralig'idagi daraga joylashtirgan, avval uni chuqur ariq bilan qazib, atrofni baland qo'rg'on bilan o'rab olgan. Harbiy istehkomning uzunligi 2,5-3 km bo'lgan. Qozoqlarning asosiy kuchlari orqa tomondan zarba berdi, voqealarning bunday rivojini kutmagan jung'orlar qarshilik ko'rsata olmaganlar. Bu jangda jung'orlar ko'p sonli askarlarini (10 mingga yaqin kishi) yo'qotib, dasht tekisligiga chekinishga majbur bo'ldilar. Yalangtush Bahodir qo'shinlari Samarqanddan yordamga yetib kelishi ham qozoqlarning imkoniyatini yanada ortishiga sabab bo'lgan.

1652-yilda Xoshout Ochirtu Setsenxonning qozoq uluslariga yurishi chog'ida Ochirtu Setsenxonning o'g'li Galdama Noyon tomonidan Jangirxon o'ldiriladi.

Uning xizmatlari inobatga olinib, Turkiston shahrida, Xoja Ahmad Yassaviy maqbarasi yoniga dafn etilgan; keyinchalik uning qabri ustiga maqbara qad ko'tarilgan. Lekin bu maqbara bugungi kungacha saqlanib qolmagan.

1680-yildan Taukexon deb nom olgan Tavvakul Muhammad Bahodurxon G'ozi Qozoq xonligini boshqara boshlagan. U Salkam Jangirxonning o'g'li bo'lgan. U hokimiyatni mustahkamlash uchun islohot o'tkazgan. Uning biylarga tayangan davlatni boshqarish siyosati xon hokimiyatini zaiflashtirishiga sabab bo'lgan. U xon kengashi va biylar kengashini tuzgan. Uning hukmronlik qilgan yillari Qozoq xonligining “Oltin davri” deb ham ataladi.

Taukexon tashqi siyosat bilan ilk bor 15 yoshida shug'ullana boshlaydi, otasi Jangirxon uni ikki davlat o'rtasida tinch-totuv munosabatlarni saqlash maqsadida uni Qoshg'ar hukmdori Abdullohxon huzuriga elchi qilib yuboradi.

Taukexon Qozoq xonligining oliy hukmdori unvonini qabul qilishdan oldin ham Kichik juzning sultoni, 17 yoshidan esa uning xoni bo'lgan. XVII asr qozoq cho'lida o'zaro janglar bilan birga jung'orlar bilan bir qator g'alabali janglar olib bordi. Oradan ma'lum vaqt o'tgach, u ko'pchilik qozoq urug' va qabilalarini o'z atrofida birlashtira oldi. Otasining fojiali o'limidan so'ng, Taukexon Kichik va O'rta juzning ko'plab urug'lari oqsoqollari tomonidan xon taxtiga ko'tarilib, yosh xonlari va sultonlari tomonidan katta xon deb e'lon qilinadi. Shu bilan birga, Taukexon o'z qo'l ostidagi ko'chmanchilar tomonidan Bahodir va G'oziy kabi faxriy harbiy unvonlar bilan taqdirlangan[4; 126].

Qozoq xonligining tashqi siyosiy ahvoli (XVII asr oxiri – XVIII asr boshlari) og'ir edi. G'arbdan Volga qalmiqlari va Yoyiq kazaklari, shimoldan - Sibir kazaklari,

janubdan Buxoro va Xiva xonligi bilan ziddiyatli munosabatlar saqlanib qolgan. Ammo asosiy xavf sharqdan, Jung'or xonligidan bo'lgan.

Jung'orlarning Qozoq xonligi hududlariga bostirib kirishi asta-sekinlik bilan kuchayib borgan. Xuntaysha Galdan Boshog'tu (1670-1697) hokimiyat tepasiga kelishi bilan bosqinchilik yurishlari kuchayadi[2;105]. Taukexon jung'orlarni to'xtata olmaydi va 1681-yilda Galdan qo'shinlari Chu daryosi hududlarini ham bosib olgan. 1681-1685 yillarda Galdan Boshog'tu janubiy qozoqlar, qirg'izlar hamda Sayram va Andijon shaharlari aholisiga qarshi 7 marta harbiy yurishlar uyushtirib, ularni islom o'rniga lamaizmni qabul qilishga majbur qiladi. 1683-yilda janglarning birida Xon Taukexonning o'g'li jung'orlar tomonidan asirga olinadi. U jung'orlarning yangi boshlig'i - Tsevan Rabdanning harakati tufayli 14 yil o'tgach, o'z yerlariga qaytgan. 1687-yilda Taukexon Oltoy yaqinida qirg'iz otryadini mag'lub etgan.

1707-1709-yillardagi Bulavin qo'zg'oloni bostirilgandan so'ng Taukexon qozoq ko'chmanchilariga hujum qilgan va bu qo'zg'olonda qatnashgan kazaklarni mag'lub etgan. Taukexon vafotidan ko'p o'tmay, har uch juzning ham o'z xonlari bo'lgan. Shundan so'ng juzlar mustaqil xonliklarga aylangan.

XVII asrning 90-yillarda qozoqlarning siyosiy ta'sir doirasi Qozog'istonning ko'chmanchi viloyatlaridan tashqari, Sirdaryo bo'yidagi savdo va hunarmandchilik markazlari va o'troq dehqonchilik vohalariga ham tarqalgan. Taukexon hukmronligi davrida dehqonchilikka tutash hududlar bo'lgan bu 32 ta shaharda kichik xon va sultonlar hukmronlik qilgan, ular har yili davlat xazinasiga pul va mol solig'i to'lab turgan[4;140].

Taukexon qozoq odat huquqining asoschisi hisoblanadi, chunki uning davrida qozoq jamiyatining huquqiy tizimi nihoyat rasmiylashtiriladi. Taukexon hokimiyat munosabatlari tizimida birinchi jiddiy o'zgarishlarni amalga oshiradi. U biylar faoliyatini tartibga solib, Biy kengashining majlisini doimiy va muntazam ravishda o'tkazdi. Biy kengashlari hokimiyat munosabatlari tizimida bevosita va teskari aloqalarni amalga oshiruvchi muhim davlat organiga aylandi. Shunday qilib, oddiy xalq orasida hokimiyatning obro'si tez o'sib bordi, bu esa mamlakatdagi siyosiy vaziyatni jadal rivojlantirish imkonini bergan.

Qozoq qabila va urug'larining juzlarga bo'linishi nima uchun sodir bo'lganligi haqidagi savol haligacha ochiqlicha qolmoqda.

“Juz” atamasining o'ziga ta'rif berishda ko'pchilik tarixchilar uni qozoq urug' va qabilalarining birlashmasi deb hisoblashadi. "Juz" so'zining o'zi "qism", "yuz" deb tarjima qilingan[2;240].

Juz haqida birinchi yozma ma'lumotlar 1634-yilda Balxlik tarixchi va geograf Mahmud ibn Valiy asarlarida uchraydi. “Juz” etnonimi xalq orasida hurmat belgisi sifatida Az Tauke laqabli Salkam Jangirxonning o'g'li Qozoq xoni Taukexon (Tavvaqul Muhammad Bahodurxon G'oz) davrida rasman qabul qilingan. U nihoyat

qozoq jamiyatining huquqiy asoslarini rasmiylashtirgan. Xon Tauke harakatlarining asosiy maqsadi fuqarolar nizolari, alohida urug'lar va sultonlarning separatistik harakatlarini to'xtatish, qozoq urug'larini yagona birlashgan xalqqa birlashtirish edi. Aslini olganda, u buning uddasidan chiqdi, uning hukmronligi davrini qozoq davlatchiligining oltin davri deb bejiz aytilmagan. Aytishimiz mumkinki, qozoq urug'larini juzlarga bo'lishdan maqsad urug'larning tarqoqlik va mustaqillikka moyilligini bartaraf etish edi. Aniq hududiy chegaralanish va u yoki bu juzlarga mansublik ko'chmanchilar jamoasining faoliyatini tizimlashtirib, soddalashtirdi. Ko'chmanchilar huquqiy tizimini barqarorlashtirdi va pirovardida xalq hayotini yaxshiladi. Shunday qilib, qozoq davlatining tarkibi uchta hududiy komponentdan iborat bo'lib, ularni tashkil etuvchi urug'lar bilan ajratildi.

Katta juz: Uysin, Dulat, Jalair, Qanli, Shapirashti, Suyun, Oshakti, Sirgeli kabi urug'lar yashaydigan Janubiy Qozog'iston. O'rta Juz: Sharqiy, Shimoliy, Markaziy Qozog'iston hududlardagi Arg'in, Qipchoq, Nayman, Kerey, Qo'ng'iroq, Uak urug'larini o'z tarkibiga olgan edi. Kichik juz: G'arbiy Qozog'iston hududidagi Alimuly, Bayuli, Jetiru urug'lari bilan cheklangan. Bundan tashqari, juz tarkibiga kirmagan urug'lar ham bo'lgan.

Juzlarning shakllanishi qozoq qabilalarining yakkalanishiga yordam bergan tabiiy-geografik omillar tufayli yuzaga kelgan[3;36].

Bir etnik guruhning juz kabi qismlarga bo'linishi bir qator xalqlar (qadimgi rim qabilalari, Shimoliy Amerika qabilalari o'rtasidagi uchlik ittifoqlar) tarixida sodir bo'lgan, ammo u hozirgi kungacha faqat qozoqlar orasida saqlanib qolgan.

Juzlarning paydo bo'lishining sabablari:

1. Iqtisodiy sharoit, ko'chmanchi turmush tarzi (S.Asfendiyarov, M.Vyatkin, V.Bartold). Ko'chmanchi chorvachilik uchun Qozog'iston hududining uchta tabiiy-geografik mintaqaga bo'linishi: g'arbiy - Ural daryosi bo'yida; o'rtasi - Sarisu va Chu daryolarida, Sirdaryoning quyi oqimida, Ishim, Tobol va Irtish bo'ylab, Sharqiy Yetisuvda.

2. Tabiiy-geografik (hududiy) omillar.

3. Harbiy-siyosiy omillar (mudofaa uchun).

4. Tarixiy an'analar (qabilalarning markaz, g'arbiy, sharqiy qanotlarga bo'linishi - xunlar, turklar, mo'g'ullar va boshqalar).

Juzlar qozoq xalqi tarixida davlat (ma'muriy-hududiy, iqtisodiy, siyosiy) munosabatlarni tartibga solishda muhim o'rin tutgan.

Adabiyotlar ro'yxati

1. *Атыгаев.Н.* Казахское ханство: Очерки внешнеполитической истории XV-XVII веков. — Алматы: ЕНИИ, 2023. — С. 151. — 225 с. — ISBN 978-601-7805-24-1.

2. А. Т. Толеубаев, Ж. К. Касымбаев, М. К. Койгелдиниев, Е. Т. Калиева, Т. Т. Далаева, перевод с казахского языка С. Бакенова, Ф. Сугирбаева. — История Казахстана. Изд-во «Мектеп», 2006 г. — 240 с ISBN 9965-33-628-8
3. *Жабалин М. К.* Анализ связи полиморфизма Y-хромосомы и родоплеменной структуры в казахской популяции / О. П. Балановский. — Москва, 2017. - С. 35. — 148 с.
4. И.В.Ерофеева. Эпистолярное наследие Казахской правящей элиты 1675-1821 годов. — Алматы.: С-126. — ISBN 978-9965-832-25-3. — ISBN 978-9965-832-26-0.